

(ö. 560/1165) Dongola halkının siyah tenli olduğunu, Nil suyundan içtiğini, deve etiyle beslendiğini, Dongola topraklarında arpa ve hurma yetiştiğini, çevresinde zürafa, fil ve ceylan gibi hayvanların yaşadığını belirtmektedir. Zekeriyâ el-Kazvîni de (ö. 682/1283) Dongola'da iklimin son derece sıcak olduğunu, buna rağmen arpa, buğday, darı, hurma ve üzüm gibi ürünlerin yetiştiğini yazmaktadır.

XV. yüzyılın sonlarında Sudan Nübe-si'nde Func zencilerinin kurduğu küçük bir krallık ortaya çıkarak nüfuzunu Dongola'ya kadar genişletmişse de Mısır'ın Osmanlı hâkimiyetine girmesinden (1517) sonra bu devletin bölgedeki egemenliği son bulmuştur. Daha sonra Dongola'ya çeşitli Arap kabileleriyle bazı Bosnalılar'ın gelerek yerleştikleri bilinmektedir. Buraya gelen müslümanlar yerli kadınlarla evlenerek İslâm dininin bölgeye yayılmasında önemli rol oynamışlar, daha önce İslâmiyet'in tedericen ve çok yavaş girdiği Dongola yöresinde yaşayan halkın tamamının kısa sürede müslüman olmasını sağlamışlardır. Hristiyan idaresinin son bulmasıyla Dongola bir İslâm şehri halini aldı ve kiliseler camiye dönüştürülürken şehirde birçok da yeni İslâmî eser inşa edildi.

Bölgenin XVI ve XVII. yüzyıllardaki tarihi hakkında fazla bilgi bulunmamaktadır. Bilinen husus, XVII. yüzyılda Dongola'nın Kuzey Sudan'da kurulmuş olan Sennâr Sultanlığı'na bir çeşit cizye ödediği ve bu sultanlığın Dongola'nın iç işlerine müdahale etmediği, ondan askeri bir hizmet istemediği ve yöneticilerin iş başına getirilmesine karışmadığıdır. Bu yüzyılda güney - kuzey ticaret yolu üzerindeki en önemli merkez olan Dongola eğitilmiş at, tütün ve hurma ihraç etmekte ve bölgenin iktisadî hayatında büyük rol oynamaktaydı. Fakat ticarî alanda geniş ve köklü bir şöhrete sahip olmasına rağmen XVII. yüzyılın sonlarına doğru Kuzey Sudan'da kurulan Şayıkıyye Federasyonu'nun hücumları sonunda şehrin ticarî hayatı çöktü ve Mısırlılar'ın idareyi ele almasından önceki yıllarda halkın çoğu Sudan'ın iç bölgelerine göç ederek ülkenin her yerine, özellikle de batı ve güney kısımlarına yayıldı. Dongolalılar gittikleri yerlerde ticarî hayatın en aktif unsuru haline gelmişler, bilhassa köle ve fildişi ticaretinde önemli başarılar elde edip köle ticaretinin yasaklanmasından sonra da yol boyunca nö-

betçilik ve kılavuzluk yapmaya başlamışlardır.

XIX. yüzyılın başlarında Dongola'nın kuzey bölgeleri Mısır'dan kaçan Memlükler'in akınına uğradı. Mehmed Ali Paşa'nın sürgüne gönderdiği bu topluluklar Hulle ve Maraka'ya yerleşerek Şayıkıyye hânedanına ait mülkleri tahrip ettiler. 1820 yılında Mehmed Ali Paşa'nın oğlu İsmâil Kâmil Paşa Sudan'a düzenlediği sefer sırasında buraları ele geçirdi ve daha önce bölgeye gelip yerleşmiş olan Memlükler'i yerlerinden çıkarak ordusunun konakladığı yerde, Türkçe "ordu" kelimesinden hareketle el-Urdî denilen yeni Dongola şehrini kurdu. İsmâil Paşa Sudan'ı altı idarî bölgeye (müdiriyet) ayırdı ve yeni Dongola bunlardan birinin merkezi oldu. Sudan'ın her türlü meselesiyle ilgilenen İsmâil Paşa, eğitim alanındaki faaliyetler çerçevesinde Dongola'da bazı okulları hizmete açtı. 1886 yılına kadar Mısır'ın, bu tarihten itibaren on yıl da bölgedeki Sudan Mehdî Devleti'nin hâkimiyetinde kalan Dongola, 1896'da Lord Kitchner'in kuvvetleri tarafından zaptedildi. Üç yıl sonra 19 Ocak 1899 tarihinde imzalanan Kahire Antlaşması ile Sudan üzerinde İngiliz-Mısır ortak idaresi kuruldu ve Sudan idarî bakımından on beş müdiriyete bölündü. Dongola 1931 yılında kuzey eyaletiyle birleşinceye kadar bu müdiriyetlerden birinin merkeziydi. Sudan'ın bağımsızlığa kavuşmasından sonra ise (1956) Vâdîhalfa ve Berber şehirleriyle birlikte bir idarî bölge oluşturarak kuzey eyaleti bünyesi içinde bu idarî bölgenin merkezi durumuna geldi.

BİBLİYOGRAFYA :

İdrîsî, *Şifâtü'l-Mağrib*, s. 19-20; Kazvîni, *Âşârü'l-bilâd*, Beyrut, ts. (Dârü Sâdır), s. 39; *Géographie d'Aboulféda*, II/1, s. 229-231; *Kâmûsü'l-a'lâm*, II, 2160; Muhammed Mîhrî, *Sudan Seyahatnâmesi*, İstanbul 1326, s. 308; *el-Kâmûsü'l-İslâmî*, II, 393-394; Dirâr Sâlih Dirâr, *Târîhu's-Sûdânî'l-hadîs*, Beyrut 1968, tür.yer.; Neûm Şukeyr, *Târîhu's-Sûdân*, Beyrut 1981, s. 140, 196; P. M. Holt — M. W. Daly, *A History of the Sudan from the Coming of Islam to the Present Day*, London 1988, s. 9-11, 15-20, 22-24, 47-48, 104-105, 107, 110-111; H. A. Mac Michael, "The Coming of the Arabs to the Sudan", *JCAS*, XI/1, London 1924, s. 75-84; Mustafa M. Mus'ad, "Some New Lights on the Penetration of Islam in the Eastern Sudan", *Meccelletü Külliyyeti'l-Luğatî'l-'Arabîyye ve'l-'ulûmî'l-ictimâ'îyye*, Riyad 1976, VI, 837-845; "Dongola", *EAm*, IX, 257; C. H. Becker, "Bakt", *IA*, II, 259; E. Graefe, "Dongola", *a.e.*, III, 643-644; P. M. Holt, "Dongola", *El²* (Fr.), II, 630-631; "Dongola", *EBr*, VII, 584-585.

HAMDUNÂLLAH MUSTAFA HASAN

DOST MUHAMMED

(ö. 1863)

Afganistan'da
Barakzay hânedanının ilk emîri
(1819-1863).

Millî Afgan Devleti'nin kurucusu sayılan Ahmed Şah Dürrânî'nin oğlu Timur Şah devrinde Barakzay ailesinin başına geçen Pâyende Han'ın yirminci oğludur. Küçük yaşta babasını kaybedince Kızılbaş olan annesinin ve iktidardaki Sadozay hânedanından Mahmud Şah'ın veziri olan ağabeyi Fetih Han'ın yanında büyüdü. Mahmud Şah'la kardeşi Şücâülmülk arasındaki iktidar mücadelesi sırasında kendini gösterdi. Şücâülmülk'ün Nimle'de yenilip Hindistan'a kaçmasından sonra başlayan Mahmud Şah'ın ikinci saltanatı devrinde kardeşleriyle birlikte önemli mevkilere getirildi. 1816'da Hûzistan valisi olan Dost Muhammed, Fetih Han'la birlikte o zaman Afganistan sınırları içinde bulunan Keşmir ve Herat'ta çıkan ayaklanmaları bastırdı (1816). Herat valisi bulunan Mahmud Şah'ın kardeşi Firûziddin'in sarayına ve haremine saldırınca Mahmud Şah, Fetih Han'ın ve Dost Muhammed'in aleyhine döndü. Bunun üzerine Dost Muhammed Keşmir'e kaçmak zorunda kaldı. Ağabeyi Fetih Han ise Mahmud Şah'ın oğlu Kâmran tarafından yakalanarak gözlerine mil çekildi ve öldürüldü.

Fetih Han halk tarafından sevilen bir kişi olduğundan bu olay halkı Mahmud Şah'ın aleyhine çevirdi. Dost Muhammed bundan faydalanarak Keşmir'de topladığı ordu ile Kâbil yakınlarında şahin ordusunu mağlûp etti ve Kâbil'i ele geçirip hükümdarlığını ilân etti (1819). Mahmud Şah ve oğlu Kâmran, Sadozaylar'ın kontrolündeki Herat'a kaçarak 1842'ye kadar burada hâkimiyetlerini sürdürdüler. Dost Muhammed, Afganistan toprakları ile Dürrânî ve Galzay kabileleri üzerinde hâkimiyet kurdu. İngilizler'den destek gören Sihler'in sırasıyla Mûltan, Keşmir, Dera Gazi Han ve Dera İsmâil Han'ı, 1834'te de Peşâver'i işgallerine engel olamadı. Bu sırada Kandeher'i kuşatan Şücâülmülk'ü yendikten sonra bu şehri kardeşi Kûhendil'e bıraktı. Bu tarihe kadar idareyi göstermelik olarak Sadozay ailesi adına elinde tutan Dost Muhammed "emîr" unvanını alarak ülkede Barakzay ailesi dönemini başlattı (1834). Hûzistan, Kunar ve Hazar kabileleri üzerindeki hâkimiyetini pekiştirdi, topraklarını Celâlâbâd, Gazne ve Kun-

duz'a kadar genişleterek Hindukuş dağlarının kuzeyine ulaştı. Bu sırada İngilizler'in yardımına başvuran Şucâülmülk İngilizler ve Sihler'le, Kâbil'de tahta çıkmak üzere üçlü bir anlaşma yaptı (1838). Hindistan genel valisi Lord Auckland, Ruslar'ın desteğindeki İranlılar'ın Herat'a saldırmasını da bahane ederek Afganistan'a İngiliz ve Hint askerlerinden oluşan bir ordu gönderdi. Böylece Birinci Afgan-İngiliz Savaşı (1838-1842) başladı.

İngiliz-Hint ordusu 1839'da Kâbil'i işgal ederek Şucâülmülk'ü tahta çıkardı. İngilizler'e karşı dostluk duyguları besleyen Dost Muhammed onlarla çatışmaya girmek istemediğinden önce Buhara'ya kaçtıysa da daha sonra teslim oldu ve Kalküta'ya gönderildi. Ancak Şucâülmülk yabancı bir ordu himayesinde başa geçtiğinden Afgan halkının tepkiyle karşılaştı. Geri çekilme kararı alan İngiliz-Hint ordusu, Dost Muhammed'in oğlu Ekber Şah'ın askerleri tarafından Kâbil Boğazı'nda tamamen imha edildi (1841). Bunun üzerine İngiliz hükümeti istifa etti, yeni hükümet Hindistan genel valiliğine Lord Ellenborough'u gönderdi. Yeni valinin ilk işi Afgan yenilgisinin intikamını almak oldu. General Pollock kumandasında Afganistan'ı yeniden işgal eden İngiliz ordusu önüne çıkan köyleri ve halkını yok ederek Kâbil'e girdi (1842). Burada her şeyi yakıp yıktı, ahalden 70.000 kişiyi öldürdü. Daha sonra Afganistan'ı terketti.

Şucâülmülk o sırada Kâbil'de öldürülünce İngilizler Afgan birliğini ancak Dost Muhammed'in sağlayabileceğini anlayarak onun Afganistan'a dönmesine izin verdiler (1843). Yeniden emîr olan Dost Muhammed bir süre oğlu Ekber Şah'la mücadele etti. Ekber Şah'ın ölümünden (1849) sonra kuzeyde Hindukuş dağlarının ötesindeki eyaletlerle Belh, Hulm (1850), Şibergân (1854), Meymene, Endehuy (1855) ve Kunduz (1859) gibi merkezleri, batıda Kandehar (1855) ve Herat'ı (1863) geri aldı. 1855'te İngilizler'le imzaladığı dostluk anlaşmasına bağlı olarak Hindistan'daki büyük Sepoy (Sipahi) ayaklanmaları (1857) sırasında tarafsız kaldı ve böylece dolaylı olarak İngilizler'in isyanı bastırmasına ve yeniden burada hâkimiyet kurmalarına yardımcı oldu. İçeride ise kabilelere dayanan yönetimi değiştirdi, düzenli bir ordu kurarak bunu Dürrânî monarşisinin dayanağı haline getirdi. Galzaylar'ın etkinliğine son vererek birçok ünlü kabile reisini öldürttü, bir kısmını da hapsedirdi veya sür-

güne gönderdi. Daha önce büyük çatışmalara giren Kızılbaş ve Sünnî unsurları uzlaştırdı. Oğullarını çeşitli valiliklere getirerek ailenin hâkimiyetini devam ettirdi. Halk arasında sevilen, adaleti ve cömertliğiyle tanınan Dost Muhammed Herat'ta öldüğünde Afgan birliğini büyük ölçüde gerçekleştirmiş ve bugünkü Afganistan'ın kurucusu unvanını kazanmış bulunuyordu.

Dost Muhammed'in ölümünden sonra oğulları Şîr Ali, Muhammed Emîn, Muhammed A'zam ve Muhammed Efdal arasında meydana gelen taht kavgaları beş yıl süren kanlı bir iç savaşa sebep oldu. Fakat sonunda Şîr Ali kardeşlerini yenerek tahta çıkmayı başardı (1868).

BİBLİYOGRAFYA :

Bayur, *Hindistan Tarihi*, III, 243-271; G. A. Henty, *To Herat and Cabul*, Lahore 1969, s. 88-352; G. Macmunn, *Afghanistan-From Darius to Amanullah*, Quetta 1979, s. 103-163; Mehmet Saray, *Dünden Bugüne Afganistan*, İstanbul 1981, s. 39-77; a.mlf., "Afganistan", *DİA*, I, 405-406; H. Beveridge, *CHIn.*, III, 454-536; K. K. Datta, a.e., XI, 393-409; A. Bhattacharjee, *A History of Modern India (1707-1974)*, New Delhi 1988, s. 94; Ikbâl Kaul, "Dost Muhammad Khan, the Founder of Bhopal State", *Journal of Indian History*, XXXIX (1961), s. 13-28; *TA*, I, 175-176; M. Longworth Dames, "Dost Muhammed", *İA*, III, 645; a.mlf., "Efganistan", a.e., IV, 164-165; a.mlf. — H. A. R. Gibb, *Afghânistân*, *El²* (İng.), I, 231-233; L. F. R. Williams, "Afganistan", *EBR.*, I, 243-244; M. D. Armstrong, "Dost Muhammed Khan", a.e., VII, 601-602; M. E. Yapp, "Düst Muhammad", *El²* (İng.), II, 637-638.

KEMAL KAHRAMAN

DOSTLUK

Farsça'da "seven, sevgili, yâr" anlamındaki *dōst* kelimesinden gelen dostluk İslâmî literatürde *sadâkat*, *uhuvvet*, *meveddet*, *sohbet* gibi değişik kelimelerle ifade edilmiş, ayrıca *velî* ve *refîk* kelimeleri başka anlamları yanında "dost" mânâsında da kullanılmıştır. Kur'an-ı Kerim'de bu anlamda en çok geçen kelime velîdir. Velî tekil ve çoğul olarak (evliyâ) yer aldığı seksen yedi âyetin kırk altısında Allah'ın insanlara dostluğu (meselâ bk. en-Nisâ 4/45, 75, 119, 123, 173), iki âyette insanların Allah'a dostlukları (Yûnus 10/62; el-Cum'a 62/6), on âyette insanlarla şeytan arasındaki dostluk (meselâ bk. en-Nisâ 4/76; el-A'râf 7/27, 30), diğerlerinde ise iyi veya kötüler arasındaki dostluklar (meselâ bk. en-Nisâ 4/139, 144; el-Enfâl 8/72) için kullanılmıştır. Bu âyetlerin çoğunda insanlara, müminlere ve Peygamber'e yardımcı ola-

cak, onları koruyacak, bağışlayacak, karanlıklardan aydınlığa çıkaracak olan gerçek dostun Allah olduğu, insanların bu anlamda Allah'tan başka dostları bulunmadığı ifade edilmekte, böylece onların gerçek ve ebedî dost olarak Allah'ı bilmeleri, O'na dayanıp güvenmeleri öğütlenmektedir. Ayrıca dinî ve ahlâkî zihniyetin beşerî ilişkiler üzerindeki etkileri dolayısıyla kâfirlerin, zalimlerin, yahudi ve hristiyanların sadece birbirlerinin ve şeytanın dostları olabilecekleri bildirilir; "Sizin dostunuz Allah, O'nun elçisi (Hz. Muhammed) ve iman edenlerdir" denilir (el-Mâide 5/55). Başka bir âyette, "Ey inananlar! Eğer iman yerine küfrü beğenip tercih etmişlerse babalarınızı ve kardeşlerinizi bile dost kabul etmeyiniz" (et-Tevbe 9/23) meâlindeki ifadelerle dostlukların tesisinde kan bağı yerine inanç birliğinin esas alınması gerektiği vurgulanmıştır.

Allah'ın inananların dostu olduğunu bildiren âyetlerin çoğunda *velî* kelimesinden sonra *nasîr*, *şefî*, *vâk*, *hamîd*, *mürşid* gibi sıfatlara veya benzer mânalar ihtiva eden ifadelerle yer verilerek dostun sevdiği için bir yardımcı, koruyucu, kurtarıcı, yüceltici, iyiliğe yöneltici olması, bu şekilde dostluğun sevgiye dayanması ve pratik ahlâkî sonuçları doğurması gerektiğine işaret edilmiştir. Müminlerin kardeş olduğunu (el-Hucurât 49/10), vaktiyle onlar birbirine düşman iken Allah'ın gönüllerini kaynaştırmasıyla dost ve kardeş olduklarını (Âl-i İmrân 3/103) bildiren âyetler de geniş kapsamlı dostluğun önemini anlatmaktadır (bk. KARDEŞLİK).

Kur'an-ı Kerim'de yine dostluk anlamında kullanılan *hulle* kelimesi, sözlüklerde genellikle "kalbin derinliklerine nüfuz ederek kökleşen engin dostluk" şeklinde açıklanmaktadır (*Lisânü'l-⁵Arab*, "hll" md.; *Tâcü'l-⁵arûs*, "hll" md.). Allah'ın Hz. İbrâhîm'i dost (halîl) edindiğini (en-Nisâ 4/125), âhirette zalimlerden birinin, "Keşke falanı dost (halîl) edinmeseydim" (el-Furkân 25/28) şeklindeki pişmanlığını anlatan âyetlere göre *hulle* kelimesi ilgili diğer terimlerden daha dar kapsamlı, fakat daha içten ve güçlü bir dostluğu ifade etmektedir. Gazzâlî, "Eğer kendime candan bir dost edinecek olsaydım Ebû Bekir'i tercih ederdim; fakat arkadaşınız (Muhammed) Allah'ın dostluğunu tercih etmiştir" (İbn Mâce, "Muḥaddime", 11; Tirmizî, "Menâkıb", 14) meâlindeki hadise dayanarak halîl kelimesinin, başka bütün dostları aşacak ölçüde